

Herskab og tjenestefolk

Af cand.mag. Anette Jørgensen

Herskabet og de ansatte i hovedbygningen udgør et lille kultursamfund i sig selv inden for hele herregårdsmiljøet, men kendskabet til tjenestefolkene i dette miljø er generelt meget begrænset.

Med støtte fra Århus Amts Museumsråd blev projektet „Tyende på østjyske herregårde 1787-1921“ iværksat for perioden september 2005 til januar 2006. Det var projektets formål at undersøge generelle tendenser inden for herregårdsmiljøet med hensyn til herskab og tjenestefolk. Projektet tog udgangspunkt i 12 af de folketællinger, der faldt indenfor undersøgelsesperioden på 134 år. Årgangene var udvalgt, så hvert årti stort set var repræsenteret, dvs. 1787, 1801, 1834, 1840, 1850, 1860, 1870, 1880, 1890, 1901, 1916 og 1921.

Antallet af tjenestefolk

Folketællingerne kan give et indblik i, hvor mange tjenestefolk der var ansat i hovedbygningen. Tabellen

„Husjomfruen“ og „køkkenpigen“ er i gang med at forberede mad på det nyrenoverede herregårdskomfur. Foto: David Slater, Gammel Estrup, Jyllands Herregårdsmuseum

på næste side viser antallet af tjenestefolk på de 19 herregårde, projektet omfattede, dvs. ca. ¼ af herregårdene i Århus Amt.

Farverne blå og rød markerer de to herskabstyper, der er at finde på herregårdene. Blå er en samlet gruppe af herskaber uden børn, dvs. ægtepar uden børn, enker/enkemænd og ugifte mænd. Rød er børnefamilierne,¹ og de udgjorde den største gruppe af de to herskabstyper. Der er en lille tendens til, at børnefamilierne havde lidt flere tjenestefolk end herskaber uden børn. Når der var børn, var det typisk en nødvendighed med lidt ekstra hjælp til at varetage deres pleje og uddannelse. Hos børnefamilier var der altså ofte ansat en barnepige, guvernante og/eller en lærerinde eller huslærer.

Beregningen af det gennemsnitlige antal af tjenestefolk for hver folketællingsårgang kan give et indblik i, hvor mange tjenestefolk der i snit arbejdede i herregårdens hovedbygning. Tallene er generelle og dækker over en stor variation i antallet af tjenestefolk. Herskaberne har ansat tjenestefolk ud fra individuelle krav, ønsker til servicering og den grad af selskabelighed, de udlevede. Desuden har herskabets økonomiske formåen haft en betydning for antallet af

Tablet over antal af tjenestefolk på de enkelte herregårde på baggrund af folketællingerne

	1787	1801	1834	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1901	1916	1921
Bidstrup	10	10	7	6	12	11	7	9	5	8	7	5
Brattingsborg								7	2*	2*		3*
Clausholm	13	11	10	14	9	16	13	8	ub	1*		
Demstrup	5	6	7	8	6	4	5	8	3	2	5	5
Frijsenborg	24	ub	ub	11	11	15	ub	15	ub	3*		
Gammel Estrup	11	9	13	10	8	11	8	7	ub		8	6
Katholm	11	10			9	7	10		6	8		6
Moesgård	5	8	3	5	10	ub				5	2	
Meilgård	5	7	6	8	10	11	4	9	12		16	ub
Møllerup	ub	ub	7	7	9	8	8	6			4	ub
Overgård	3	5	7	8	2		8	1	ub	7	6	4
Rosenholm	2*	2*	7	8	12	7	7	3	14	8	5	
Rugård	ub	6	ub				6	9	ub			5
Skaføgård	6	6	5	6	5	10	11	9	7	10	5	
Sophiendal	6	10	ub	2	ub	ub	ub	4	7			
Sostrup	4	ub	10	9	6	4	4	11	7	ub	ub	8
Stenalt	ub	ub	9	8		6		ub	6	ub	ub	6
Trudsholm	7	7	6	4	7	3		2	5	7		3
Vosnæsgård	12	7	20	13		16		13	6		7	6
Gns. antal tjenestefolk	8,3	7,4	8,4	7,9	8,3	9,2	7,6	7,6	6,9	5,5	6,5	5,2

Tom = folketællingen mangler, ub = herregården var ubeboet. *Blå* = herskaber uden børn. *Rød* = børnefamilier. * markerer de tilfælde, hvor herskabet havde permanent ophold andet sted. Herregårdene stod dog sjældent helt tomme. De få tilbageværende tjenestefolk må indikere, at herskabet benyttede herregården ind imellem, f.eks. som sommerbolig; folketællingerne fandt typisk sted 1. februar. Tjenestefolkenes funktion var derfor at holde opsyn med herregården under herskabets fravær og gøre stedet klar, når herskabet meldte sin ankomst. For 1787, 1801, 1890, 1901 og 1921 vil det lave antal tjenestefolk trække gennemsnittet ned for årgangene. Fed markerer de tilfælde, hvor herskabet ikke figurerer i folketællingen. Det er muligt, at herskabet er fraværende på grund af besøg hos venner eller familie, eller i forbindelse med en embedsfunktion, som f.eks. for Skaføgård i årene 1880 og 1890, hvor ejeren J.B.S. Estrup var konseilspræsident. Da herskaberne sjældent rejste uden deres mest betroede tjenestefolk, vil antallet af tjenestefolk, højst sandsynligt, være lidt højere end de steder, hvor herskabet blev registreret som bosiddende. Dette betyder, at det gennemsnitlige antal tjenestefolk reelt vil være lidt større for årgangene 1801, 1834, 1850, 1870, 1880, 1890, 1901, 1916 og 1921.

tjenestefolk. Antallet af tjenestefolk ligger frem til 1850 i gennemsnit på mellem 7,4 – 8,4; en periode, hvor børnefamilierne er i overtal. Kun i 1801 er der stort set ligevægt mellem de to herskabstyper, hvilket kan være årsagen til det lidt lavere antal tjenestefolk. I 1860 er antallet helt oppe på 9,2, det højeste gennemsnit i undersøgelsesperioden. Årsagen til dette er, at der i 1860 er flere herregårde med 10 eller flere tjenestefolk end, hvad der gælder for de andre årgange. Det skyldes ikke, at 1860 havde flere børnefamilier end andre årgange, eller at familierne var mere børnerige. Det kan derfor være et rent tilfælde, at børnefamilierne havde flere tjenestefolk lige netop i 1860.

Fra 1880 skifter overvægten fra børnefamilier til herskaber uden børn. Fra 1890 begynder det gennemsnitlige antal tjenestefolk at falde noget i forhold til det gennemsnitlige antal, der figurerer i folketællingerne før 1890. I 1916 stiger antallet lidt igen, samtidig med at børnefamilierne igen er i overtal. Dette forklarer dog ikke entydigt nedgangen. Perioden efter 1890 er for det første ikke dækket så godt ind folketællingsmæssigt, som perioden før. Det skyldes, at den offentlige tilgængelighed af folketællingerne ikke er så stor, som perioden indtil 1890, da folketællingerne efter 1890 er lagt på dyre mikrokort. De store arkiver, som f.eks. Landsarkivet i Viborg, har af økonomiske årsager fra- valgt denne investering, hvilket betyder, at projektet har været afhængigt af egns- og lokalarkivernes prioritering af folketællingerne. Flere arkiver mangler forskellige folketællingsårgange, hvilket er årsagen til de mange huller efter 1890. For det andet antages det, at perioden

fra 1880 til 1920 generelt var præget af en indskrænkning i antallet af tjenestefolk i hovedbygningen.²

Stillingsbetegnelser

I folketællingerne benyttes ofte massebetegnelser så som tyende, tjenestefolk, tjenestekarl og tjenestepige under rubrikken „stilling i husstanden“. Dette gør det umuligt at bedømme tjenestefolkenes egentlige stillingsbetegnelse og opgave i hovedbygningen. Heldigvis er der mange af folketællingerne der er ført med en decideret stillingsbetegnelse. Det er disse, der danner baggrund for de mange forskellige stillingsbetegnelser på tjenestefolk, der er at finde i herregårdenes hovedbygning. Her skal der nævnes et lille udsnit.

Tjeneren

Blandt de få stillinger der var forbeholdt mænd, var tjeneren en af de højst rangerende stillinger i kraft af hans tætte kontakt med herskabet. Der er mange forskellige betegnelser for denne stilling, f.eks. opvarter, lakai, kammertjener, grevindens og grevens tjener. Disse var dog ikke så udbredte som betegnelsen tjener. Opvarter figurerer f.eks. kun to gange; på Frijsenborg i 1787 og på Demstrup i 1860. En lakai betyder en tjener i livré, dvs. en uniform bestående af frakke/kjol, knæbukser, strømper, sko, paryk og hat, ofte i familiens heraldiske farver. Lakaier figurerer kun i 1787 på Clausholm og Frijsenborg, hvor der var tre hvert sted. Det er sandsynligt, at lakai-erne forsvinder som betegnelse i 1800-tallet, da moden her ændrer sig radikalt i forhold til 1700-tallet.

Lakaiernes heraldiske uniform var meget præget af 1700-tallets klædedragt. Kammertjener findes to gange; i 1801 på Clausholm og i 1880 på Frijsenborg. Grevindens tjener figurerer ligeledes to gange; på Frijsenborg i 1787 og 1860. I 1860 var der samme sted ansat en mand som grevens tjener.

Hvor der har været flere tjenere ansat samtidigt, har deres ansvarsområder været opdelt, hvilket bl.a. ses i betegnelserne grevindens- og grevens tjener på Frijsenborg. Kammertjeneren, grevindens- og grevens tjener stod for betjeningen af en enkelt person. Opgaverne bestod bl.a. i at hjælpe med personlig pleje (dog næppe for grevindens tjener, hvilket har været forbeholdt en kammerpige), garderobe, korrespondance, budtjeneste, renholdelse og ordning af våben m.v.

Generelt bestod tjenerens funktioner bl.a. i at hjælpe husherren og sønnerne med personlig pleje, at klargøre herrens klæder, sørge for overtøjet, når herskabet skulle ud, og tjeneren ledsagede dem på turen. Han åbnede døren for besøgende, meldte herskabet gæsternes ankomst og var behjælpelig med overtøjet. Tjeneren stod også for borddækning, meldte når anretningen var klar, stod for servering og afrydning og opvask af det fine service. Han havde opsyn med herskabets sølvtøj, som han stod for at pudse og polere.

Langt størstedelen af tjenerne var ugifte, dog figurerer der ni gifte tjenere fordelt i folketællingerne. At være gift var derfor ingen hindring for at være tjener, men langt fra normen. Det, der betød noget, var, at tjeneren var dygtig til sit arbejde og besad evnen til diskretion.

Tjenernes antal begynder at falde mærkbart fra 1890 – lidt under det halve i forhold til antallet før 1890. Dog må det pointeres, at perioden netop fra 1890 ikke er så godt repræsenteret som perioden før, hvilket kan have betydning for det lave antal.

Kammerjomfruen eller kammerpigen

Kammerjomfruen eller -pigen var ligeledes højt rangerende og på linje med tjenerne. Opgaverne bestod i at opvarte herskabsfruen og evt. døtrene. Hun sørgede for deres tøj, hjalp til med personlig pleje, f.eks. hårop-sætning, og hun skulle være dygtig til skræddersyning og modepynt, så hun kunne sy om og modernisere ældre dragter. Desuden stod hun for vask af handsker, kniplinger mv., og hun stod for strygning af det fine tøj. Kammerjomfruen gjorde sjældent rent, men hvis fruen havde eget soveværelse var det ofte kammerjomfruens opgave alligevel.

Når fruen var ude om aftenen måtte kammerjomfruen vente på, at hun kom hjem, for hun skulle gøre soveværelset klar og hjælpe med afklædningen. Ved rejser stod kammerjomfruen for klargøring af bagagen og de praktiske ting i forbindelse med rejsen.

Fruer- og frøkenpige er en anden betegnelse for kammerjomfru, og den benyttes få gange i folketællingerne. Betegnelserne signalerer, hvem der skulle opvartes, fruen eller datteren/frøkenen i huset. På Vosnæsgård i 1787 er der både en fruerpige og en frøkenpige. På Katholm var der i 1787 en frøkenpige, foruden to kammerjomfruer og i 1801 både en fru-

og frøkenpige. Meilgård havde i 1787 en fruerpige og i 1801 en frøkenpige samt en kammerjomfru.

Hos kammerjomfruene er der, som hos tjenerne, ligeledes en lille nedgang at spore fra 1901. Stillingen er dog ikke præget af den helt store udbredelse sammenlignet med de andre stillinger.

Husholderske eller husbestyrerinde

Husholderskens eller husbestyrerindens arbejde bestod i at holde hus eller bestyre husholdningen, dvs. at de havde ansvaret for husførelsen, samt for at lede og fordele arbejdet med hensyn til rengøring og madlavning.

Stillingen havde en høj rang, da husholderen/husbestyrerinden praktisk varetog fruens ansvar for husholdningen.

Stillingsbetegnelsen husholderske forsvinder fra folketællingerne fra 1880, hvorimod husbestyrerinderne først dukker op fra 1860. I perioden 1860-80 findes begge betegnelser samtidigt, hvor ordet husholderske falder i antal og ordet husbestyrerinde begynder at slå igennem. Antallet af husbestyrerinder når dog ikke det samme niveau som antallet af husholdersker.

Fra 1890 falder antallet til under det halve af niveauet før. At stillingen ændrer navn skal muligvis ses i tidens tendens til, at kvinder titelmæssigt blev benævnt med -inder. F.eks. kammerherreinde, hvis ægtemanden var kammerherre. Husbestyrerinde falder derfor bedre ind i tidens ånd end det lidt gammeldags klingende husholderske.

Oldfruen

Oldfrue var et af de højst opnåelige hverv for kvinder i hovedbygningen. Hun var en slags mellemed mellem fruene og det kvindelige tjenerskab. Hendes ansvarsområde var opsyn med husets linned, sølvtøj og inventar, og hun havde overopsynet med vask og hovedrengøring.

Oldfruen stod for pasningen af huset ved herskabets fravær og gjorde klar til modtagelse, når herskabet meldte sin ankomst. Stillingen har ikke været særlig udbredt, kun ni oldfruer figurerer i alt fra 1901. Om dette betyder, at stillingen er en ny opfindelse eller om den blot har ligget mere eller mindre ubenyttet hen, er svært at sige.

Husjomfruen

Husjomfruen skulle være dygtig til finere madlavning, da hun stod for mad og anretning til herskabet. Desuden stod hun for slagtning, syltning og bagning. Husjomfruen var den øverst rangerende i køkkenregionen med en del piger under sig til det grovere arbejde, bl.a. rengøring og opvask. Oplæring af nyansatte i køkkenregionen var ligeledes husjomfruens opgave.

Husjomfru er en meget benyttet stillingsbetegnelse, og antallet falder ikke, men forbliver stabilt hele perioden igennem.

Kokkepigen

Kokkepigen tog sig ofte af maden til folkeholdet på herregården, men hvor der ikke var en kokkepige, måtte husjomfruen sørge for både herskabets og folkeholdets

måltider, der blev indtaget på forskellige tider. Kokkepiger var ikke nær så udbredt som husjomfruer, og kokkepigerens antal blev ramt af en halvering fra 1901.

Stuepigen

Endelig er der stuepigerne, hvis arbejdsområde primært bestod i rengøring. Desuden skulle de lægge i kakkellovne, hjælpe til ved vask og sørge for strygning mv. Derudover stod en del stuepiger for borddækning, servering osv., hvor der ikke var en tjener. Hvor der ikke var en kammerjomfru, varetog de dele af hendes arbejde.

Stuepige er den mest benyttede stillingsbetegnelse og benyttes hos alle de undersøgte herregårde. Stuepigerens antal ligger stabilt hele perioden igennem.

Stillingsindskrækning og funktionsændring

Det er en generel antagelse, at tjenestepiger på herregårde ofte avancerede, fra f.eks. barnepige, op igennem det hierarki, der eksisterede blandt tjenerskabet. Umiddelbart er der ingen tjenestefolk, der går igen i folketællingerne under en anden stillingsbetegnelse, men dette afviser dog ikke antagelsen. Der kan ske meget på de 10 år, der er mellem folketællingerne.

Ud fra aldersspredningen for de enkelte stillingsbetegnelser, ser det ud til, at de tjenestefolk, der var ansat i herregårdens hovedbygning, generelt var lidt ældre personer. De kan derfor have haft erfaring med sig fra lignende eller andre stillinger.

Gennemgangen af de forskellige stillingsbetegnelser viser, at der skete en del ændringer med hensyn

til stillingsfordelingen. Som et udslag af nedgangen i antallet af tjenestefolk, der mærkbart finder sted fra 1890, jf. tabellen, blev stillinger som tjener, kammerjomfru og husbestyrerinde berørt. Deres funktioner, som f.eks. servering, hjælp til påklædning og ansvarsområder inden for husførelsen, kunne let lægges over på stuepigerne og husjomfruerne. Hermed forsvandt langsomt nogle af de specialstillinger, der var at finde på herregårdene.

Stillinger som stuepige og husjomfru kan måske på grund af deres stabile niveau og store udbredelse perioden igennem, betegnes som en slags kernestillinger på herregårdene. Deres stabile niveau undersøgelsesperioden igennem, på trods af nedgangen i de andre stillinger, kan betyde, at de fik væsentligt mere at se til i dagligdagen.

Stillingsindskrækningen på herregårdene nødvendigjorde en funktionsændring hos de tilbageværende ansatte, og tjenerskabet som samlet kategori var derfor genstand for en strukturændring fra omkring 1890.

Noter

- 1 Børnefamilier er defineret ud fra folketællingernes nævnelse af børn i forhold til patriark/matriark, uanset børnenes alder. Et fællestræk er, at alle de opførte børn er ugifte. Det ældste „barn“ findes på Vosnæsgård i 1860, hvor der er en ugift søn på 47 år. Han bor sammen med sin 72-årige mor som er enke, og hun er opført som ejer af hovedgården. På Skaføgård figurerer der i 1850 to ugifte døtre på hhv. 37 og 42 år. Begge forældre er opført, og de er over 70 år.
- 2 Højrup, 1982, s. 127.

Litteratur:

- Gad, Emma (red.): *Vort Hjem*. Bind 4, fjerde afsnit: „Tyende-forhold.“ Kbh. 1903.
- Højrup, Ole: *Herregårdsliv. Beretninger fra århundredskiftet*. Bind 6, Tjenerskabet. Udgivet af Nationalmuseet 1982.
- Roussel, Aage (red.): *Danske slotte og herregårde*. Kbh. 1967.
- Salmonsens store illustrerede Konversationsleksikon. En nordisk Encyklopædi. Bind IX og XI. Kbh. 1899.